

ISSN: 2149-8539

Makale Türü: Araştırma Makalesi
Article Type : Research Article

Yayın Tarihi: 30.08.2024

Geliş Tarihi : 03.07.2024
Kabul Tarihi: 26.08.2024

Onarıcı Adalet Yaklaşımı Kapsamında Apartheid Rejimi ile Hesaplaşma: Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu Deneyimi

*Coming to Terms with the Apartheid Regime within the Scope of Restorative Justice Approach:
South African Truth and Reconciliation Commission Experience*

İlyas Özcan

Doktora Öğrencisi,
Kırklareli Üniversitesi
PHD Candidate
Kırklareli University

ilyasozcn6@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5445-1884>

İntihal/Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve
İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by iThenticate and
no plagiarism detected.

Öz

Geçmişte insanlığa karşı işlenen suçlar ile hesaplaşma adı altında 'hesap sorma' veya 'hesap verme' çabası ön plana çıkmaktadır. Hesaplaşma süreçlerini mutlaka ve her zaman 'cezalandırma' biçiminde değerlendirmek doğru olmamakla beraber bu durum pratikte de mümkün değildir. Cezalandırmanın mümkün olmayacağı durumlarda, mağduriyetlerin giderilmesi adına 'onarıcı adalet' kavramı ön plana çıkmakta ve bu soruna cevap olmaya çalışmaktadır. Onarıcı adalet yaklaşımının en bilinen örneklerinden biri Apartheid rejimi sonrası Güney Afrika'da mağdur ve failerin yüz yüze geldikleri Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu çalışmalarıdır. Buradaki temel motivasyon, yaşanan tüm acılara ve hak ihlallerine rağmen toplum olarak ortak bir geleceğin nasıl inşa edileceğine yönelik cevap bulmaktır. Bu çalışmada, Apartheid rejimi ile hesaplaşma süreci onarıcı adalet yaklaşımı üzerinden değerlendirilmiş ve geçmişle herhangi bir şekilde intikam hissi güdülmeyen yüzleşme çerçevesinde yürütülen faaliyetler analiz edilmiştir. Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun yetki alanları, faaliyetleri ve hazırladığı nihai rapor kapsamında ortaya koyduğu bulgular incelenmiş ve tüm bu süreç onarıcı adalet yaklaşımı ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Geçiş Dönemi Adaleti, Geçmişle Hesaplaşma, Onarıcı Adalet, Hakikat Komisyonu, Apartheid.

Abstract

In the past, the effort to 'ask for an account' or 'answer for an account' under the name of reckoning with crimes against humanity has come to the fore. Although it is not always correct to evaluate the settlement processes in the form of 'punishment', this is also not possible in practice. In cases where punishment will not be possible, the concept of 'restorative justice' comes to the fore in order to eliminate grievances and tries to be the answer to this problem. One of the most well-known examples of a restorative justice approach is the work of the South African Truth and Reconciliation Commission, where victims and perpetrators face off in South Africa after the Apartheid regime. The main motivation here is to find the answer to how to build a common future as a society, despite all the suffering and rights violations that have been experienced. In this study, the process of reckoning with the apartheid regime was evaluated through the restorative justice approach and the activities carried out within the framework of confrontation with the past without any feeling of revenge were analyzed. The areas of jurisdiction, activities and findings of the South African Truth and Reconciliation Commission within the framework of the final report have been examined and the whole process has been tried to be explained with a restorative justice approach.

Keywords: Transitional Justice, Reckoning with the Past, Restorative Justice, Truth Commission, Apartheid.

Araştırma & Yayın Etiği/ Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiştir. Yayın etiği ihlalleri yazarın sorumluluğundadır.

Research & Publication Ethics This article has been reviewed by at least two referees. Violations of publication ethics are the responsibility of the author(s).

Atıf/Citation

Özcan, İ. (2024). Onarıcı Adalet Yaklaşımı Kapsamında Apartheid Rejimi ile Hesaplaşma: Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu Deneyimi. Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, 10(2), 78-95. <https://doi.org/10.25272/icps.1509762>

This is an open access paper distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

Bu çalışmanın temel amacı barışı, toplumsal istikrarı ve adaleti sağlamakta yetersiz kalan mevcut cezalandırıcı adalet teorilerine alternatif olarak onarıcı adalet yaklaşımını ön plana çıkarmak ve bu formül ile Apartheid dönemi ile hesaplaşma sürecini açıklamaktır. Onarıcı adalet yaklaşımı, suça sebep olan faillere odaklanmak yerine mağdura ve yaşanan acılara odaklanmak gerektiğini ifade eden bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım ile yargılamaların mağdur merkezli ele alınması hedeflenerek hem mağdurun hem de failin sürece dâhil edildiği bir diyalog sürecinin tesis edilmesi amaçlanmaktadır.

Güney Afrika'nın geçmişle hesaplaşma süreci, geçiş dönemi adaleti açısından son derece anlamlı ve öğretici bir deneyim olarak ortaya çıkmaktadır. Güney Afrika'da yaşanan Apartheid politikaları sonucu uygulanan geçmişle hesaplaşma modeli ve bu modelin şekli, işleyişi ve sonuçları, tüm dünyanın dikkatini buraya vermesine neden olmuş ve bu durum çok sayıda akademik incelemeye konu olmuştur.¹ Hesaplaşma kapsamında Güney Afrika'da Apartheid döneminde yaşanan olaylar, geçmişle hesaplaşma süreçlerinden geçen toplumlar için referans kaynağı haline gelmiştir.

Güney Afrika'da 1948 yılında iktidara gelen Ulusal Parti'nin 'öteki' temelli başlattığı ırkçılık ve ayrımcılık içeren politikaları 1994 yılına kadar sistematik bir şekilde sürmüştür. Apartheid olarak bilinen ırkçılığın korkunç bir şekilde yaşandığı bu sistem, beyaz nüfus ile siyah nüfus arasındaki tekelleşmiş ayrımcılığı ortaya koymaktadır. Ulusal Parti, iktidara geldikten hemen sonra ırkçı Apartheid sisteminin kurumsal temellerini oluşturmuş ve öteki olarak tanımladıkları tüm gruplar üzerinde sosyal, siyasal ve ekonomik anlamda çeşitli baskı politikaları uygulamıştır. Ulusal Parti iktidarının ilk yıllarında çıkarılan çeşitli yasalarla beyazlar ile siyahlar arasında net çizgiler çizilmiş ve toplum, renk ayrımcılığına dayalı ırkçı politikalar ile uzun yıllar yönetilmiştir. Hayata geçirilen ırkçı politikalar, siyahların beyazlar ile aynı yerde oturamamasından aynı otobüse binememesi ve hatta aynı mezarlığa gömülememesi kadar ciddi ayrımcılıklardan oluşmaktaydı (Tabata, 1959: 17-23, Karaşahan, 2010: 81-88).

1990 yılına kadar karanlık günlerden geçen Güney Afrika, hem içerdeki muhalefetin örgütlülüğünün artması hem de diğer ülkelerden rejime yönelik tepkilerin artması ile geçiş döneminin yaşandığı bir sürece girmiştir. Nelson Mandela öncülüğündeki muhalefetin 1994 yılında seçimleri kazanarak iktidara gelmesinden hemen sonra geçmişte yaşanan insan hakları ihlallerinin ortaya çıkarılması ve sorumluların halk karşısında hesap vermesini sağlamak adına 1995 yılında Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu kurulmuştur. (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 1998:). Komisyon cinayet, işkence, insan kaçırma, ortadan kaybetme ve ayrımcılık

¹ Detaylı bilgi için bakınız; Elster, J. (2004) *Closing the Books, Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge. Teitel, R. G. (2014). *Globalizing Transitional Justice: Contemporary Essays*, Oxford University Press, United Nations. Teitel, R. G. (2003). *Transitional Justice Genealogy*, Harvard Human Rights Journal, 16, s. 69-94. Guelke, A. (2005), *Rethinking the Rise and Fall of Apartheid: South Africa and World Politics*, Macmillan Education UK, London.- Ayubi, A. (2023), "Apartheid policy in South Africa", *International Journal of Science and Society* 5, 1, s. 124-131.- Mahlauli, M. B., Salani, E. ve Mokotedi, R. (2015), "Understanding Apartheid in South Africa through the Racial Contract", *International Journal of Asian Social Science*, 5, 4, s. 203-219.- Kurtz, L. R. (2010), "The Anti-Apartheid Struggle in South Africa (1912-1992)", *International Center on Nonviolent Conflict*, https://www.nonviolent-conflict.org/wp-content/uploads/2016/02/kurtz_south_africa.pdf (Erişim: 29.07.2024). Büyüktavşan, H. Z. (2021). Güney Afrika'daki Irkçı Apartheid Rejimi: 1948-1994. *Africana-İnönü Üniversitesi Uluslararası Afrika Araştırmaları Dergisi*, 1, 1, s. 26-41.

gibi suçların araştırılması, faillerinin ortaya çıkarılması ve mağdurların mağduriyetlerinin giderilip saygınlıklarının iade edilmesi çerçevesinde göreve başlamış ve 7 yıl boyunca çalışma yürütmüştür.

Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu dünya çapında üzerinde en çok tartışılma yürütülen hakikat komisyonlarından biri haline gelmiştir. Geçiş dönemi adaletinin tüm mekanizmalarının devreye girdiği Güney Afrika'daki geçmişle hesaplaşma sürecinde 'Onarıcı Adalet' formülü dikkat çeken konuların başında gelmektedir. Bu formül ile yaşanan hak ihlallerine suç ve fail odaklı yaklaşmak yerine mağdur odaklı sürece yaklaşılmış ve geçmişle hesaplaşma adına başarılı bir sonuç elde edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada, Güney Afrika'daki Apartheid rejimi süresince insanlığa karşı suçlar kapsamında yaşanan hak ihlallerini araştırmak adına kurulan hakikat komisyonunun çalışmaları üzerinden incelemeler yapılmaktadır. Makalede ilk olarak, onarıcı adalet yaklaşımı hakkında açıklamalar yapılmakta ve cezalandırıcı adalet ile arasındaki farklılıklar üzerinden tartışmalar yürütülmektedir. Daha sonra, Güney Afrika'daki Apartheid rejimi dönemi analiz edilmekte ve yaşanan insan hakları ihlalleri incelenmektedir. Son olarak ise, Apartheid rejimi sonrası Güney Afrika'da kurulan hakikat komisyonunun geçmişle hesaplaşma çerçevesinde yürüttüğü çalışmalar onarıcı adalet yaklaşımı kapsamında değerlendirilmektedir.

1. Onarıcı Adalet Yaklaşımı

Geçiş dönemi adaleti yaklaşımı, geçmişte yaşanmış çatışma süreçlerinden demokrasiye geçişlerde başvurulmuş hakikat ve adalet arayışı olarak ortaya çıkmakta ve çatışma çözümü ve barış inşası literatüründe son zamanlarda daha fazla tartışılan bir yaklaşım olarak yerini almaktadır (Özcan, 2024: 224). Buradaki temel motivasyon, geçmişte yaşanmış insan hakları ihlallerinin gelecekte de yaşanmaması amacıyla bu ihlallere sebep olan kişilerin kim olduklarının ortaya çıkarılması, sorumlulara yönelik hesap verilebilirliğin önünün açılması ve bu süreçten zarar görmüş mağdurların mağduriyetlerinin giderilmesidir. Böylelikle bu yaklaşım ile esas olarak toplumsal barışın tesis edilmesi ve o ülkede demokrasinin kurumsal bir hal alması amaç edinmektedir. Tüm bu süreç yürütülürken geçiş dönemi adaleti yaklaşımı bir takım mekanizmadan yararlanmaktadır. Bunlar; ceza adaleti, onarıcı adalet, hakikat arayışı ve kurumsal reformlar olarak ortaya çıkmaktadır.²

Ceza adaleti formülü hem ulusal hem de uluslararası mahkemeler aracılığıyla suçu işleyen faile yönelik ceza vermeyi hedefleyen hukuki bir mekanizmayı kapsamaktadır (Çeçen, 1990: 57-61). Onarıcı adalet formülü ise hakikat komisyonları aracılığıyla hakikatin ortaya çıkarılması ve mağdurların mağduriyetlerin giderilmesini amaç edinmektedir (Hayner, 2002: 8). Bunun yanı sıra onarıcı adalet, taraflar arasında diyalog mekanizması oluşturarak toplumsal barışı ve demokrasiyi tesis etmeyi amaçlamaktadır (Egbatan, 2013: 9). Geçiş dönemi adaleti mekanizmalarından bir diğeri olan hakikat arayışı ve kurumsal reformlar³ ise kapsayıcı bir anlayış ile geçmişle yüzleşip geleceğe güvenle ilerlemek çerçevesinde şekil bulmaktadır. Bu mekanizmalardaki asıl amaç, geçmişte

² Detaylı bilgi için bkz. International Center for Transitional Justice, "What is Transitional Justice?" <https://www.ictj.org/what-transitional-justice> (Erişim: 01.08.2024). Güllener, S. (2012). Çatışmacı Bir Geçmişten Uzlaşmacı Bir Geleceğe Geçişte Adalet Arayışı: Geçiş Dönemi Adaleti ve Mekanizmalarına Genel Bir Bakış, Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi, 8, 32, s. 43-76.

³ Detaylı bilgi için bkz. International Center for Transitional Justice, "Institutional Reform", <https://www.ictj.org/institutional-reform>, (Erişim: 03.08.2024).

yaşananların tüm gerçekliğiyle ortaya çıkarılması ve gelecekte tekrardan yaşanmaması temeline dayanmaktadır.

Klasik ceza adaleti sistemine yönelik oluşan eleştiriler beraberinde alternatif yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Onarıcı adalet yaklaşımı ceza adaleti sistemine bu anlamda alternatif olarak ortaya çıkmakta (Zehr, 1990, Erbaş, 2023: 1183) ve daha çok tüm tarafların sürece dâhil olduğu ve taraflar arası çatışmanın sona erdirilerek kalıtsal çözümlere ulaşıldığı bir adalet mekanizmasını oluşturmaktadır. Bu formül daha çok fail ile mağdur arasında bir diyalog mekanizması inşa ederek fail, mağdur, toplumsal ağlar ve hukuk sisteminin dâhil edildiği problem çözme yöntemi olarak ortaya çıkmaktadır (Tokdemir, 2017: 86-92). Ancak her ülkede bu yaklaşım farklı şekillerde tartışılıp uygulanıyor olsa da Akdeniz (2019)'a göre tüm farklılıklara rağmen onarıcı adaletin birçok ortak mekanizması mevcuttur. Bunlar; fail ve mağdurun karşılaşması, zarar ve onarıma odaklanmak, sorumluluk üstlenmek ve dönüştürme şeklindedir.

Braithwaite (1998)'e göre onarıcı adalet yaklaşımı tarihsel olarak eski Yunan, Roma ve Arap medeniyetlerine kadar dayanmakta ve adaleti sağlama ve suçu önleme noktasında geniş bir düşünce tarzını içermektedir. Tarihsel olarak Anglosakson hukuk anlayışına dayanan onarıcı adalet yaklaşımı, Amerika, İngiltere, Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi birçok batı ülkesinde çeşitli alanlarda başvurulan bir yöntemdir. Bu ülkelerde geniş ölçüde kabul gören onarıcı adalet yaklaşımı, "toplumsal adalet", "iyileştirmeler yapma", "pozitif adalet", "ilişkisel adalet", "düzeltici adalet" ve "toplum temelli adalet" şeklinde de kullanılabilir (Baytaç, 2013: 118). Bu kavramlarının hepsinin temelinde yatan anlayış aynıdır. Bu yaklaşım kapsamında, yaşanan hak ihlallerine yalnızca suç ve fail temelli yaklaşmanın yanı sıra tüm aktörlerin sürece dâhil olduğu bir adalet mekanizması amaçlanmaktadır.

Ağır insan hakları ihlallerinin yaşandığı ülkelerde cezaların ve yargılamaların bireysel çerçevede yürütülme yöntemi, çatışma sürecinin sebep olduğu toplumsal sorunların arka planda kalmasına neden olmaktadır (Özcan, 2022: 245). Bu nedenle onarıcı adalet yaklaşımı, suçu basitçe hukuk kurallarını çiğnemek olarak tanımlamak yerine suçluların mağdurlara, topluma hatta kendine zarar verdiğini kabul etmektedir (Restorative Justice Exchange, 2005: 1). Onarıcı adalet yaklaşımının temel hedefi, mağdurun yaşadığı zararın telafi edilmesi, failin ıslah edilmesi (Herman, 1999: 81) ve bu sayede toplumsal barış inşa edilerek huzur ve güvenlik ortamının tesis edilmesidir (Bıçak, 2018: 3). Bu yaklaşım ile faillerin eylemleri için aktif sorumluluk almalarını sağlamak, failleri topluma tekrardan entegre ederek yeniden suç işlemelerinin önüne geçmek ve hem failin hem de mağdurun rehabilitasyonunu destekleyen aktif bir çalışma topluluğu oluşturmak amaçlanmaktadır. Onarıcı adaletin bir bütün olarak adaletin verimliliğini, etkinliğini ve kalitesini artıran tamamlayıcı bir süreç olarak ceza adaleti ile mümkün olduğunca bütünleştirilebileceği onarıcı adalet savunucuları tarafından savunulmaktadır (Marshall, 1999: 6, Herman, 2017: 82).

Braithwaite (1998)'e göre onarıcı adalet genel anlamda müzakereci adalettir; gerçekleşen suçların sonuçları ve bunlar ile nasıl bir yöntem ile başa çıkılacağı esas olarak bu noktada ortaya çıkmaktadır. Ayrıca onarıcı adalet yaklaşımı genel anlamda mağduriyetleri telafi etmeye öncelik veren bir yanıt olarak sorulara cevap olmaya çalışmaktadır (Uludağ, 2011: 130). Esas olarak bu formül ile fail tarafından işlenen suçun temel gerekçeleri incelenmekte ve bu durumu anlamaya yönelik bir irade ortaya konulmaktadır.

Onarıcı adaleti formülü üç temel unsurdan oluşmaktadır. Bunlar; yüzleşme, onarım ve dönüşümdür. Bu üç temel unsur her ne kadar farklı kavramlar olsa da birbiriyle bağlantılıdır. Yüzleşme, onarıma yol açar ve onarım ise dönüşüme yol açarak toplumsal barışı inşa etmektedir (Restorative Justice Exchange, 2022). Bu unsurlar hem failin hem de mağdur ve toplumun yaşayabileceği refah ve barışın olduğu bir sosyal yapıyı hedeflemektedir (Zehr, 1990). Böylece, yaşanan hak ihlalleri ve bu ihlallerden sorumlu kişilerle yüzleşme adına yürütülen faaliyetlerin toplumu onardığı ve bu onarım sürecinin zaman içerisinde sosyal yapıyı dönüştürerek toplumsal barışı inşa ettiği söylenebilmektedir.

Onarıcı adalet formülü genel olarak, geçmişte yaşananların restorasyonu ile ilgilidir. Bunlar; failin restorasyonu, mağdurun restorasyonu ve toplumun restorasyonu şeklindedir (Marshall, 1999: 7). Bu aktörlerin hepsinin sürece aktif olarak katılması esas olarak kabul edilmektedir. Mağdur tüm bu sürecin ortasında yer almaktadır. Ayrıca, faile yönelik cezalandırmanın aksine meydana gelen suçun nedenlerini anlamak (Özyiğit, 2009: 12-14), bu formülün temelini oluşturmaktadır.

Christie (1977)'ye göre klasik hukuk sisteminde yaşanan bir hukuk dışı olayda en ağır şekilde kaybeden konumda olan mağdurdur. Mağdur sadece fiziksel veya ruhsal acı çekmek ya da maddi bir kayba uğramak ile kalmaz aynı zamanda kendi davasına katılımını da kaybeder. Burada yaşanan suç hukuk sistemine karşı gerçekleşmiş olarak kabul edilir ve mağdur ilgi odağını kaybeder. Ceza adaleti formülünün aksine onarıcı adalet yaklaşımında ise hem mağdur hem de fail yüz yüze toplantılarda bir araya getirilir ve bir yüzleşme süreci başlar (Restorative Justice Exchange, 2005: 1). Yüzleşme süreçlerinde temel amaç faili cezalandırmaktan öte mağdurun zararlarını tazmin etmeye yöneliktir (Zehr, 1990). Buradaki temel amaç failin sebep olduğu yıkımı görebilmesi ve mağdura verdiği zararı anlayabilmesidir. Ayrıca bu toplantılar, mağdurun failin işlediği suça neden olan gerekçeleri anlaması ve intikam duygusundan arınması noktasında oldukça önemlidir.

Onarıcı adalet yaklaşımı hem suç kaynaklı ortaya çıkan mağduriyetin telafi edilmesine odaklanmakta hem de faileri işledikleri suçtan sorumlu tutarak bu sorunu toplumsal bir bakış açısı ile değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, suçu meydana getiren davranışların yalnızca hukuku ihlal etmediği, bunun yanı sıra hem mağdura hem de topluma zarar verdiği yönünde temel varsayım üzerine kurulmuştur (Marshall, 1999). Onarıcı adalet kapsamında suçu meydana getiren davranışların neticesinde oluşan zararın giderilmesine yönelik çaba hem mağduru hem de faili kapsamlı ve bununla beraber mağdur ve faile gereken destek sağlanmalıdır (United Nations, 2006: 6). Bunun yanı sıra, failin sebep olduğu suçtan kaynaklı yaşanan mağduriyeti görmesi, anlaması ve kabul etmesi ile beraber, sebep olduğu mağduriyetten pişman olması, onarıcı adaletin en temel prensiplerinden birini oluşturmaktadır (Meadow, 2007: 171, Uludağ, 2011: 133). Kısacası onarıcı adalet, yaşananlardan kaynaklı mağdurun mağduriyetinin giderilmesi ve failin ıslah edilmesi açısından oldukça önemlidir.

Birleşmiş Milletlerin onarıcı adalet programı kapsamında yayınladığı el kitabında, onarıcı adaletin temel özellikleri şu şekildedir;

- Yaşanan suç, mağdur ve fail göz önünde bulundurularak her vakanın özel olarak incelenmesini sağlar,
- Bireyin saygınlığını, eşitliğini ve onurunu koruyan ve hem failin hem de mağdurun iyileştirilmesini sağlayan bir yaklaşımdır,

- Klasik ceza adaleti sisteminin failer üzerinde başvurduğu damgalayıcı etkiye alternatif oluşturmaktadır,
- Klasik ceza adaleti sistemine ve uygulamalarına alternatif olmak ile beraber bu sistem ve uygulamalar ile beraber kullanılabilen bir yöntemdir,
- Yaşanan çatışmanın sebepleri ile bu sorunun çözümünü bir araya getirebilen bir yaklaşımdır,
- Hak ihlallerine maruz kalan mağdurların yaşadıkları zararlar ve bu zararlardan kaynaklı ortaya çıkan ihtiyaçlar üzerinde duran bir yaklaşımdır,
- Failin, sebep olduğu davranışların sebebini ve sonucunu anlaması ve bu çerçevede ıslah edilmesini amaçlayan bir yaklaşımdır,
- Yaşanan sürece, içerisinde bulunulan hukuk kurallarına ve mevcut ceza adalet sistemi kurallarına uyum sağlayan bir yaklaşımdır,
- İnsanlığa karşı işlenmiş ağır suçları da kapsamak üzere birçok suça ve faile uygun bir yaklaşımdır,
- Özellikle suça bulaşmış reşit olmayan failerin topluma tekrardan kazandırılması çerçevesinde önemli bir yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır,
- Toplum içerisinde yaşanan suçları ve bu suçlardan kaynaklı meydana gelen sosyal düzensizliği önleme açısından başvurulan bir yöntemdir (United Nations, 2006: 7-8).

Bireyler arası uyuşmazlık sonucu ortaya çıkan suç ve o suç ile hesaplaşma sürecine fail, mağdur ve toplum çerçevesinden bakılması adaletin doğru yönde tesis edilmesi noktasında önem arz etmektedir. Suçla hesaplaşma kapsamında ceza adaletinin sebep olduğu ifşa edici özelliğin, faili topluma kazandırma açısından oldukça olumsuz etki bıraktığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra fail ile hesaplaşırken faili anlamaya çalışmak, failin o suça neden başvurduğunu ve o suçun altında yatan tüm değişkenleri ortaya çıkarmak onarıcı adalet yaklaşımını değerli kılan bir başka özelliktir.

Hannah Arendt *'İnsanlık Durumu'* kitabında, geçmişle hesaplaşma süreçlerinden geçen toplumlar için 'hatırlamak' ve 'unutmak' kavramlarının ötesinde bir başka kavramın daha tartışılması gerektiğini ifade etmektedir. Arendt'in üzerinde durduğu kavram 'anlamak'tır. Arendt insanlık durumunu açıklarken, anlamamanın unutmak ve hatırlamaktan daha değerli olduğunu ve bu yüzden yaşanan bir acı ile hesaplaşmadan önce onu ortaya çıkaran sebepleri anlamak gerektiğini ifade etmektedir (Arendt, 2000: 20-23). Arendt'in yanı sıra Alman bir yargıç olan Bernard Schlink'in *'Okuyucu'* adlı kitabında ise Yahudi soykırımı sebebiyle yargılanan ve belki de dakikalar sonra idam cezası alacak bir Nazi görevlisinin *"ve biliyor musun, eğer seni anlamıyorlarsa senden hesap da soramazlar"* (Schlink, 2011: 171) sözü onarıcı adalet yaklaşımının bu boyutunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Onarıcı adalet yaklaşımı kapsamında değerlendirilen 'anlamak' kavramı, suçun ortaya çıkmasına sebep olan değişkenlerin analiz edilmesi açısından oldukça önemlidir. Ancak faili anlamaya çalışmak, ona hak vermek veya işlediği suçtan kaynaklı onu haklı çıkarmak gibi bir dizi sorunu doğurabilmektedir. Bu yüzden geçmişle hesaplaşılırken geçiş dönemi adaleti mekanizmalarının her birine eksiksiz bir şekilde başvurulması gerekmektedir.

2. Güney Afrika'daki Apartheid Rejimi (1948-1994)

Güney Afrika'da uzun yıllar boyunca uygulanan ve beraberinde sayısız hak ihlaline neden olan Apartheid rejimini açıklamadan önce Apartheid kelimesinin literatürdeki anlamlarına bakmak gerekmektedir. Apartheid kavramının genel olarak ayrımcılık, renk ayrımcılığı ve ırkçılık gibi anlamlarda kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Bir diğer anlamı ile Afrikaans bir terim olan ve Güney Afrika ile özdeşleşen bu kavram, 1948-1994 tarihleri arasında iktidardaki Ulusal Parti hükümeti tarafından uygulanan politikalar için kullanılan "ayrı kalkınma politikası" ile Türkçeye çevrilen "ayrılık" anlamına denk düşmektedir (Şen, 2021: 9). Bu tanımdan yola çıkarak, Apartheid rejimi döneminde Güney Afrika'da yaşayan insanların mensup olduğu ırk ve etnik kökenin o insanların toplum içindeki yerlerini belirlemede önemli bir etken olduğu söylenebilir.

Apartheid rejimi, Güney Afrika'da yaşayan halklar arasındaki eşitliği net bir şekilde ortadan kaldıran ve beyazların sadece söz sahibi olduğu 1948-1994 yılları arası ırkçılığa dayalı yaşanan döneme verilen isimdir (Gençoğlu, 2017: 93). Güney Afrika'da 1948 yılında gerçekleşen seçimleri Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisine yakınlığı ile bilinen ve Irkların Ayrı Gelişim Teorisini savunan Ulusal Parti kazanmış ve ülke beyaz ırkın mutlak egemenliği altına girmiştir (Özer, 2017). Güney Afrikalı beyazlar Avrupa'ya giderek oradaki üniversitelerden eğitim almış ve 1930'lu yılların faşist ideolojilerinden etkilenmiştir. Özellikle Afrikaner milliyetçiliğin oluşmasında önemli katkısı olan Hans van Rensburg, Almanya'da öğrenci olduğu zamanlar Hitler ideolojisi ile tanışmış ve hatta Hitler, Herman Göring, ve Joseph Gobbels gibi kritik isimler ile tanışma fırsatı bulmuştur (Şen, 2021: 49). Bu temellerde kurulan Apartheid rejimi, Ulusal Parti'nin iktidara gelmesi ile milliyetçiliğin faşist-ırkçı bir hal aldığı saldırgan bir sisteme dönüşmüştür.

1948 seçimleri ile beraber mecliste en çok sandalyeyi kazanan siyasi parti Ulusal Parti olmuştur. Böylelikle Ulusal Parti daha fazla koltuk kazandığı için hükümeti kurma yetkisini elde etmiş ve Daniel François Malan ülkenin başbakanı olarak seçilmiştir. Malan göreve geldikten hemen sonra ilk iş olarak Apartheid rejimini ülkede kurumsal bir hale getirmiştir (Dinçer, 2021: 19). Afrika kıtasının neredeyse tamamında sistematik hale gelmiş olan sömürge düzeni, Güney Afrika'da kendine has özellikleri ile daha sert ve acımasız bir hal almış ve bu özelliğinden kaynaklı diğerlerinden farklı olarak ortaya çıkmıştır. Güney Afrika topraklarının asıl sahibi olan siyahi ırka yönelik izlenen politikalar sonucu toplum tamamen farklı kutuplara ayrılmıştır. Siyahi yerli halkın sahip olduğu topraklar ellerinden alınmış ve siyahiler ırka dayalı ayrımcı politikalara maruz kalmıştır. Sistematik bir şekil alan Apartheid rejimi politikaları ile siyahi yerli halk süreç içerisinde işkencelere, ölümlere, ayrımcılığa, ırkçılığa ve yerinden edilme gibi birçok hak ihlali ile karşı karşıya kalmıştır (Büyüktavşan, 2021: 29).

1948 yılında iktidara gelen Ulusal Parti hükümeti siyahlar ile beyazlar arasında net bir çizgi çizmek adına çeşitli yasalar çıkarmıştır. Bunlar arasında; siyahlar ile beyazlar arası evlilik "Karma Evlilik Yasağı" ile yasak bir hale getirilmiştir. "Ahlaksızlık Yasası" ile beyaz ve siyahlar arasında cinsel birlikteliğin yaşanması yasaklanmıştır (Gümüş, 2020: 29-30). Bu konuda rejime bağlı güvenlik güçlerinin denetleme adı altında evlere ve yatak odalarına gece yarısı baskınlar yaptığı bilinmektedir. Ayrıca, evlenmeleri yasak hale getirilmiş siyah ve beyaz bireylerin birlikte aynı evde yaşamaları da engellenmeye çalışılmıştır (Tural, 2012). Bunların yanı sıra "Nüfus Tescil Yasası" ile ülkedeki insanların kimliklerinde ten renklerine dair ibarelere yer verilmesi, "Grup Alanlar Yasası" ile ülkenin ırka dayalı bölgelere ayrılması ve beyazlar ile siyahların ayrı bölgelerde yaşaması, "Bantu Eğitim Yasası" ile siyahların matematik ve bilim alanında ders alamaması, "Tek Kişilik İşletme" yasası ile siyah işverenlerin yalnızca bir işçi çalıştırma hakkına sahip olması

(Gümüş, 2020: 30-31) gibi birçok yasa çıkarılmış ve toplum siyah ve beyaz diye ikiye ayrılmıştır.

Güney Afrika'da yaşanan ırkçılığın tavan yaptığı en önemli olaylardan biri 21 Mart 1960 tarihinde yaşanan Sharpeville katliamıdır (Karaağaçlı ve Turgut, 2019: 4). Rejimin ayrımcılık temelinde yürürlüğe koyduğu kimlik kartlarını protesto etmek amacıyla gerçekleşen protestolarda 69 insan hayatını kaybetmiştir. Yaşanan katliamdan kaynaklı hem ülke içerisinden hem de diğer devletlerden ırkçı rejime yönelik tepkiler gelmeye başlamıştır. Bu tepkilerin yanı sıra Birleşmiş Milletler de 1960 yılının Nisan ayında aldığı karar ile ırkçı yönetimi kınamış ve bu politikalarından vazgeçmeye çağırmıştır (Gençoğlu, 2017: 95). Güney Afrika başta olmak üzere dünyada yaşanan ırkçı politikalar karşı Birleşmiş Milletler 21 Aralık 1965 tarihinde "Her Biçimiyle Irksal Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Uluslararası Sözleşmesi (United Nations, 1965)" ni kabul etmiştir. Sözleşme'de, ırkçı politikaların insan onuruna karşı işlenen bir suç olduğuna ve aynı zamanda İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ile belirtilmiş olan hak ve özgürlüklere aykırı olduğuna yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Sözleşme'de, ırkçı politikaların barış ve güvenliği tehlikeye düşürdüğü belirtilmiştir (Gümüş, 2020: 32). Böylece bu Sözleşme ile ırk ayrımcılığı yasaklanmış ve Apartheid rejimi politikaları insanlığa karşı suç olarak nitelendirilmiştir.

1973 yılının Kasım ayında "Apartheid Suçunun Ortadan Kaldırılması ve Cezalandırılması Konusunda Uluslararası Sözleşme (United Nations, 1973)" kabul edilmiş ve ırkçılığa karşı önemli bir adım atılmıştır. Buna göre Apartheid suçu, "bir irksal grup üyelerine yaşama hakkını ve kişi özgürlüklerini tanımamak, keyfi olarak tutuklamak ve yasalara aykırı olarak hapsedmek, bu grupların toplumsal, siyasal ve kültürel yaşama katılmalarını engellemek ve gelişmelerini önleyici koşullar altında tutmak, onları ayrı yerde yaşamaya zorlamak, bu grupları zorunlu çalışmalara zorlamak ve bu tür ayrımcılık politikalarına karşı çıkanları cezalandırmak" şeklinde tanımlanmıştır (Aydın, 2002: 162). Sözleşme'ye göre yaşanan ırk ayrımcılığı devlet merkezli olarak değerlendirilmiş ve tüm yaşananların sistematik hale gelmiş devlet politikası olarak kabul edilmesi gerektiği üzerinden açıklama getirilmiştir.

Sharpeville Katliamı'ndan kısa bir süre sonra 1961 yılında gerçekleştirilen seçimleri tekrardan Ulusal Parti kazanmıştır. Seçimden büyük bir zafer elde eden Ulusal Parti, rakibi Birleşik Parti'ye büyük oranda fark atarak parlamentoda çoğunluğu ele geçirmiştir (Dinçer, 2021: 22). Bu durum Ulusal Parti'nin beyazlardan aldığı desteğin net bir göstergesidir. Ulusal Parti'nin sistematikleştirdiği ırkçı rejim, halkın güçlü desteğini alarak kurumsal bir hâle gelmiş ve insanlığa karşı ağır suçların yaşanmasına neden olmuştur. Yaşananların toplum tarafından kabul ediliyor olması ve bu doğrultuda Ulusal Parti iktidarının devamlılığına yönelik güçlü bir iradenin ortaya konulması, beyazlar ile siyahlar arasındaki bölünmüş toplum yapısını apaçık ortaya koymaktadır.

1960 sonrası siyahi halka yönelik gerçekleşen baskılar yürürlüğe koyulan yasalar ile daha da sert bir hal almaya başlamıştır. Baskıcı otoriter yönetim Afrika Ulusal Kongresi'ni yasaklayarak muhalefetin siyasi zeminde mücadele vermesini imkansız hale getirmiştir. Böylelikle Afrika Ulusal Kongresi farklı yöntemler benimseme kararı almıştır. Sharpeville katliamından sonra Nelson Mandela ve Afrika Ulusal Kongresi'nin diğer üyeleri silahlı mücadele yönünde karar vermiş ve böylece Mandela, Afrika Ulusal Kongresi'nin silahlı kanadını oluşturan Umkhonto we Sizwe'nin örgütünün liderlerinden biri olmuştur (Dinçer, 2021: 23). Ülkede başlayan silahlı çatışmalar üzerine Nelson Mandela ve diğer liderler hakkında 1963 yılında tutuklama kararı verilmiş ve bir yakalama operasyonu başlatılmıştır (Mhlauli ve diğerleri, 2015: 205).

İrk ayrımcılığına dayanan devlet politikalarının yanı sıra siyah nüfusun karşı karşıya kaldığı ekonomik sıkıntılar, toplumsal hareketlerin baskı altına alınması ve 1960 yılında meydana gelen Sharpeville Katliamı sonrasında yer altına inen Apartheid karşıtı kadroların verdiği mücadele sonucu 1970'lerin başında gözle görülür bir muhalefetin oluştuğu söylenebilir (Ören, 2012: 118-119). 1980'lerin ikinci yarısından sonra Apartheid Rejimi hem iç hem de dış baskılar karşısında gücünü yitirmeye başlamıştır. İrkçi sistemin kurucusu olan Dr. Malan ve destekçileri Sovyetlerin çökmesiyle beraber Batı dünyasından ciddi anlamda eleştirilere ve baskılara maruz kalmıştır (Gençoğlu, 2017: 97). Apartheid rejiminin yarattığı sosyal travma, toplumda kahraman kişiliklerin ortaya çıkmasına ve rejime karşı mücadele sürecinin başlamasına sebep olmuştur. Oscar Mpetha, Albertina Sisulu, Archie Gumede, başpiskopos Desmond Tutu, Dr Allan Boesak, Helen Joseph ve Nelson Mandela gibi isimler Apartheid'e karşı mücadelenin başını çeken isimler olmuştur (Gençoğlu, 2017: 96).

1990 yılına doğru hem siyahların hem de beyazların sosyalist bir temelde buluştukları Afrika Ulusal Kongresi Apartheid'e karşı mücadelenin merkezi haline gelmişti. Afrika Ulusal Kongresi yaşanan şiddet olaylarına, tutuklamalara, ırkçılığa ve katliamlara karşı toplumdaki ciddi destek alarak güçlenmiştir. Afrika Ulusal Kongresi öncülüğündeki toplumsal muhalefetin güç kazanması Ulusal Partiyi tedirgin etmeye başlamış ve Sovyetlerin çökmesi ile bu süreç daha ciddi bir boyut kazanmıştır.

Afrika Ulusal Kongresi ve hükümet arasındaki müzakere görüşmeleri 1990 yılında başlamış ve üç yıl sürmüştür. 1991 ile 1993 tarihleri arasında yürütülen barış görüşmeleri, iki tarafın yanı sıra sivil toplumun da sürece dâhil olduğu bir dönemi kapsamaktadır. Barışın inşa edilmesi ve demokrasinin ülkede kurumsallaşması açısından yeni bir anayasal düzene olan ihtiyaç üzerinde duran muhalefet, bu anlamda başarı elde etmiştir. Ancak Apartheid döneminde yaşanan hak ihlalleri ile hesaplaşmanın ne şekilde olacağı ve sorumluların af mı edileceği yoksa hesap mı verecekleri konusunda net bir sonuca varılmamıştır. Güney Afrika'da 1994 yılında ilk demokratik seçimler gerçekleştirilmiş ve demokratik anayasal düzene geçiş yapılmıştır. Yapılan seçimleri Afrika Ulusal Kongresi büyük bir farkla kazanmış ve yeni hükümet başkanı olarak seçilen Nelson Mandela'nın da desteği ile Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu oluşturulmuştur (Hakikat Adalet Hafıza Merkezi, 2014: 92-93). Bu Komisyon, af yetkisi ve tazminat programlarını kapsayacak onarımları içeren temeller üzerine kurulmuştur (Sancar, 2007: 242). Böylelikle, Apartheid rejimi süresince yaşanan hak ihlalleri bu Komisyon tarafından incelenmeye tabii tutulmuş ve geçmişle hesaplaşma kapsamında ilk adım atılmıştır.

3.Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu

Güney Afrika'da 1948 yılından 1994 yılına kadar siyahi ırka mensup insanlara yönelik gerçekleştirilen ırkçı politikaların isimlendirildiği Apartheid rejimi ile hesaplaşma süreci diğer geçmişle hesaplaşma süreçlerinden geçen ülkelere farklı olarak pratik bulmuştur. Güney Afrika geçmişi ile hesaplaşırken son derece yaratıcı bir model ortaya koymuştur. Bu model gerek sürece dahil olan kişiler açısından gerekse hesaplaşma sürecinin işleyişi, kapsamı, etkisi ve sonuçları açısından kendinden sonraki birçok geçmişle hesaplaşma sürecine rol model olmuştur.

Apartheid rejiminin gücünü kaybetmesinden sonra hem siyah ırka mensup insanların büyük bir kısmı hem de insan hakları üzerine yoğunlaşan uluslararası kurumlar, geçmişte insanlığa karşı yaşanan suçlardan sorumlu kişilerin cezalandırılması yönünde ısrarlı bir talep ortaya koymaktaydı. Ancak Güney Afrika'nın karmaşık sosyal ve siyasi yapısı ve kendine has dengeleri bu tarz bir yöntemi tehlikeli ve riskli bir hâle getirmekteydi

(Sancar, 2007: 242). Esas olarak 1948 yılından beri devam eden ve ağır insan hakları ihlalleri ile bütünleşmiş bir rejimin müzakere yöntemiyle geçiş sürecine ikna olması başlı başına bir mucize olarak kabul edilmekteydi. Toplumun kutuplaşmış bir yapıya bürünmesi ve sürekli olarak canlanan öfke ve nefret duygusuna rağmen 1984 seçimlerinin sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilmesi bu anlamda oldukça önemlidir (Boraine, 2005, 29-62).

1994 yılında taraflar arasında kabul edilen 'Geçiş Anayasası' ile ırkçı rejim ile Afrika Ulusal Kongresi arasında bir uzlaşma sağlanmıştır (Boraine, 2005, 53). Bu uzlaşma temelinde bir hakikat komisyonunun kurulması gerekliliği ortaya çıkmış ve Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, yürüteceği oturumların halka açık olacağını ilan ederek hem baskıcı rejimin inkar politikalarına karşı bir meydan okuma gerçekleştirmiş hem de yaşananların tekrardan yaşanmaması adına bir kararlılık ortaya koymuştur (Sancar, 2007: 243). Kurulan bu Komisyon, geçiş dönemi sürecinde bir köprü olarak tasarlanmıştır. Komisyon, derinden bölünmüş Güney Afrika halklarını geçmişten geleceğe yönlendirmek ve ülkede insan hakları ve demokrasinin üstünlüğünü sağlamak amacıyla kurulmuştur (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 1998: 48). Komisyon'un gerçekleştirdiği yargılama ve soruşturmalar Arjantin, Şili, Salvador ve diğer birçok ülkede kurulan komisyonların aksine kapalı kapılar arkasında gerçekleştirilmedi. Maksimum şeffaflığa dayalı bu yöntem ile Komisyon toplantılarına Güney Afrika halkı yoğun katılım sağladı. Mağdurların anlatacakları hikâyeleri tüm ülkenin duyması gerektiği temelinde başvuru bu yöntem ile ırkçı rejimin sebep olduğu acılar tüm ülkede duyulmaya başlandı (Heinrich Böll Stiftung Derneği, 2007: 71).

Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun genel sekreteri olan Martin Coetze, çalışmalar boyunca "hakikat acıtır ama susmak öldürür" felsefesini benimsediklerini söyler ve şöyle devam eder: "Biz sadece hakikatin uzlaşmaya giden yolu açacağına inandık. Ağır insan hakları ihlalleri mağdurlarının eksiksiz hakikate dair bir hakları olduklarına inanıyoruz. Bu nedenle dinlemeleri kamuya açık oturumlarda yaptık. Faillerin isimleri ve resimleri yayınlandı. Demokrasiyi kolektif bir yalan üzerine inşa etmek istemedik. ... Biz eksiksiz hakikate karşılık af imkânı sunduk. Biz ne Şili'nin ne de Nürnberg Mahkemesinin yolundan gittik. Amaç eski ile yeni yönetim arasında tarihsel bir uzlaşma yaratmaktır" (Sancar, 2007: 250).

Güney Afrika'da kurulan Hakikat Komisyonu 8'i kadın olmak üzere toplamda 17 üyeden oluşmaktaydı. Komisyon başkanı olarak Anglikan kilisesi kardinali Desmond Tutu seçildi. Komisyon'a seçilen üyelerin tamamı Güney Afrikalı olmak ile beraber bu üyeler farklı bölgelerden ve etnik kökenlerden seçilmişti. Komisyon genel olarak üç komiteden oluşmaktaydı. Bunlar; insan hakları ihlalleri ile ilgili komite, rehabilitasyon ve tazminat komitesi ve af komitesi şeklindeydi (Hakikat Adalet ve Hafıza Merkezi, 2014: 93). Böylelikle Komisyon, insan haklarına yönelik gerçekleşen hak ihlallerini hakikat temelinde ortaya çıkarmak, faillerin yargılanma süreçlerinde etkin rol oynamak ve mağdurların mağduriyetlerinin tazmini noktasında süreci yönetmek gibi birçok görev kapsamında görevine başlamıştır (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 1998).

Güney Afrika'da yaşanan ağır insan hakları ihlalleri ile hesaplaşma amacıyla kurulan Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun amaçları ve hedefleri şu şekildedir;

- Toplumsal ahlaki ülkede yeniden tesis etmek,
- Mağdurların saygınlıklarını ve tüm haklarını iade etmek,

- Hakikati ortaya çıkarmak,
- Komisyon'un belirlediği koşullarda yardımcı olanlara yönelik af çıkarmak,
- Ülkede hukukun üstünlüğü kültürünü inşa etmek ve insan haklarına dayalı bir sistem kurmak,
- Apartheid Rejimi döneminde yaşanan hak ihlallerinin gelecekte tekrardan yaşanmasını önlemek (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 1998).

Güney Afrika'da kurulan hakikat komisyonu Apartheid rejimini soruşturmaktan ziyade rejimin iktidarda olduğu süre boyunca yaşanan hak ihlallerini araştırıp ortaya çıkarmak ile görevliydi. Bu kapsamda yerel otoriteler tarafından Komisyon'a geniş ölçüde yetkiler verilmiştir. Bunlar arasında en dikkat çeken 'affetme' yetkisiydi. Bunun yanı sıra Komisyon, mahkeme gibi çalışarak arama, el koyma ve mahkeme kararı çıkarma gibi çeşitli birçok yetkiye sahipti (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 1998: 54). Komisyon, hak ihlallerinden sorumlu faileri öncelikli olarak para cezası veya hapis cezası gibi yöntemler ile cezalandırmak yerine onları topluma yeniden entegre etmeyi hedeflemiştir. Böylelikle toplumsal iyileşmenin öncelikli hedef olarak belirlendiği söylenebilir. Komisyon oturumlarında hem mağdurun hem de failin kendi hikayelerini anlatabilmelerine ve başkalarının hikayelerini duyabilmelerine olanak sağlamıştır. Fail ile mağdur arasında diyalog ortamı tesis edilerek suçu kabul etme, pişmanlık ve af ifadeleri için alan yaratılmıştır. Ayrıca çatışmanın altında yatan nedenleri ortaya çıkarmak ve faileri anlamaya çalışmak gibi meseleler de Komisyon'un diğer amaçları arasındadır (Leebaw, 2003: 28-29).

Güney Afrika'da kurulan Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun yürütmüş olduğu hakikati ortaya çıkarma ve geçmişle hesaplaşma süreci, aynı süreçlerden geçen diğer ülkelerde kurulan komisyon çalışmalarından ayrılmaktadır. Komisyon'un yargı sürecini doğrudan etkileyebilecek yetkilere sahip olması oldukça dikkat çekici bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Faillerin sorumlu oldukları öldürme, zorla kaybetme, işkence gibi sayısız ihlalleri kamuoyuna açık duruşmalarda eksiksiz şekilde itiraf etmesi durumunda, bu kişilerin sorumlu oldukları suçlardan kaynaklı yargılanmamaları veya af edilmeleri yönünde karar verme yetkisi tamamen Komisyon'a aitti (Hakikat Adalet ve Hafıza Merkezi, 2014: 93). Bu durum Komisyon'un affetme yetkisi olarak ortaya çıkmaktadır. Affetme yetkisi, failerin tam olarak yargılanmadığı şeklinde eleştirilerek adaletin bu yöntemle tesis edilemeyeceği yönünde muhalif bir kesimin oluşmasına da neden olmuştur. Ancak devlet başkanı Mandela ve Komisyon başkanı başpiskopos Desmond Tutu, Komisyon çalışmalarına açık bir şekilde destek vererek eleştirileri yumuşatmış ve Komisyon'un meşru bir hâl almasında büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Özellikle Komisyon başkanı Tutu, affetmek ve cezalandırmanın arasında üçüncü bir yola olan ihtiyaca sürekli olarak vurgu yapmıştır. Böylelikle genel bir aftan ziyade yalnızca siyasi sebeplerden kaynaklı suça karıştığını itiraf edenlere af sağlanmıştır (Democratic Progress Institute, 2013: 14).

Güney Afrika'daki geçmişle hesaplaşma süreci, çalışmalarda yer alan kadroların özverisiyle intikam alma duygusundan uzak bir yöntemle uygulanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda failerin sebep olduğu hak ihlallerini cezalandırmadan önce o suçun temelinde yatan nedenleri anlamaya çalışmak ve fail ile mağdur arasında bir diyalog süreci başlatmak, Komisyon'un çalışmalarında dikkat çeken bir noktaydı. Bu durum her ne kadar hem hesaplaşmanın yaşandığı dönemde hem de günümüzde eleştirilen bir yöntem olarak

ortaya çıkıyor olsa da yaşananları anlamak ve sebeplerini ortaya çıkarmak adına oldukça önemlidir.

Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu Nisan 1996 ile Haziran 1997 tarihleri arası gerçekleştirdiği oturumlarda, mağdur ve tanıkların ifadelerini dinledi. Kamuoyuna açık bir şekilde yapılan bu oturumlarda, ırkçı rejimin politikalarından mağdur olan insanların yaşadıkları ağır hak ihlallerini anlatarak rahatlama, öfkelerinden ve intikam duygularından arınmaları amaçlanmıştır (Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report, 1998: 58). Böylece toplumu oluşturan siyah ve beyazların barış ve huzur içinde yaşamaları için gerekli olan toplumsal uzlaşma duygusunun tabana yayılacağı hedefi, Komisyon'un başlıca amaçları arasındaydı. Bunun yanı sıra failler de Komisyon önünde sebep oldukları suçlar için itiraflarda bulunarak mağdurlardan ve toplumdan af talebinde bulunabileceklerdi. ırkçı rejim döneminde yaşanan suçlarla hesaplaşma ve yargılama süreçleri için bilinenin dışında bağışlayıcı bir yaklaşımın benimsemesi, Güney Afrika'daki geçmişle hesaplaşma sürecini diğer geçiş sürecinin yaşandığı ülkelerden farklı kılmaktadır.

1996 yılından 1998 yılına kadar ki süreçte Komisyon'a yaklaşık 21 bin kişi başvuru yaptı. Bu başvurular arasından yaklaşık 19 bini Apartheid rejiminin ırkçı politikalarından mağdur olmuş insanlara aitti. Başvurular sonucu 2 bin kişiden fazla insan kamuya açık bir şekilde yapılan oturumlarda yaşadıkları ayrımcılıkları ve hak ihlallerini anlattı (Gade, 2013: 19). Komisyon'un çalışmaları, ırkçı rejim döneminde yaşanmış olan ihlaller hakkında araştırma yaparak hakikati ortaya çıkarmanın ötesine geçti. Komisyon çalışmaları, zorla ortadan kaybedilen insanların tespit edilmesi, mezarların açılması ve cenaze işlemlerinin yapılması, mağdur yakınları için psikolojik ve tıbbi destek sağlanması, oturumların halka açık şekilde yürütülmesi ve basında yayınlanması, tazminat programlarının belirlenmesi, ırkçı rejim döneminde suç işleyenlerin hangi koşullara bağlı olarak af edilebileceklerine ilişkin öncülük edilmesi ve tüm süreç hakkında nihai bir raporun hazırlanması gibi faaliyetleri kapsamaktadır (Hakikat Adalet ve Hafıza Merkezi, 2014: 93-94). ırkçı rejim döneminde yaşanan ihlallerin devlet güçleri tarafından mı yoksa muhalif silahlı gruplar tarafından mı işlendiği Komisyon'un çalışmaları sonucu ortaya çıkacak olan gerçeklerdi. Komisyon sıradan bilgi ve belge toplamanın yanı sıra siyasi kadroların ifadelerine, mağdurların beyanlarına ve faillerin itiraflarına dayalı hakikat ortaya çıkarma amacıyla görevine başlamıştı.

Güney Afrika'da kurulan hakikat Komisyon'unun elde ettiği başarının bir diğer nedeni de sahip olduğu bütçe ve çalışan personel sayısıdır. Komisyon'a 18 milyon dolarlık bir bütçe tahsis edilmiş ve 300'den fazla personel çalışmalarda görev almıştır. Aslında bütçenin geniş olması personel sayısındaki fazlalığı da doğrudan etkilemiştir (Maviş, 2016: 360). Bu durum, Komisyon çalışmalarının tüm ülke çapında yürütülmesine olanak sağlamıştır. Komisyon'un sahip olduğu yetki ve olanaklar, bu anlamda diğer ülkelerde kurulan hakikat komisyonlarından daha geniştir.

1990-1994 yılları arasında devletin en üst kademelerinin isteği doğrultusunda resmi devlet belgelerinin neredeyse tamamının sistematik bir şekilde yok edildiği Komisyon çalışmalarında ortaya çıkarılmıştır. Yok edilen resmi kayıtlar ile Apartheid sisteminin karanlık tarafı tamamen gizlenmek istenmiştir. Devletin yok ettiği kayıtlar sadece resmi devlet kayıtlarını kapsamıyordu. Bu dönemde Apartheid karşıtı kişi ve kurumlara ait arşiv niteliğindeki belgeler de devlet görevlilerince el konularak yok edilmişti. Ayrıca Apartheid sistemi öylesine kurumsal bir hâle gelmiş ki ki yurt içinde ve yurtdışındaki Apartheid karşıtı kurum binalarına baskınlar ve bombalamalar yapılarak geçmişe dair tüm izleri yok edilmek isteniyordu. Bunların yanı sıra devletin daha korkunç hafıza silme yöntemleri de

mevcuttu. Örneğin; sayısız muhalif medya ve basın kuruluşu ve kişilere yönelik sansür, yasaklama, yargı önüne çıkarmadan alı koyma, tutuklama, taciz, cinayet, işkence ve ortadan kaybetme gibi çeşitli birçok yöntem Apartheid rejimi tarafından sıklıkla başvurulan yöntemler arasındaydı (Bayram ve Doğan, 2018: 12-16). Bu koşullara rağmen Komisyon, Apartheid sisteminden mağdur olmuş veya bir şey gören, duyan kimselere gelip ifade vermeleri yönünde tüm ülkede çağrılar yapmıştır. Halkın geniş bir şekilde ilgi duyduğu Komisyon oturumları yıllarca devam etmiş ve böylece geçmişle hesaplaşma süreci mağdur, fail ve toplumun dâhil olduğu bir diyalog modeline dönüşmüştür.

Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun onarıcı adalet ile sürece yaklaşması ve hem failerin hem de mağdurların birbirleriyle barışçıl bir şekilde diyalog kurması, geleceğin hakikatler çerçevesinde inşa edilmesinde oldukça önemlidir (Leod, 2015). Komisyon bu kapsamda onarıcı adaleti sağlamak amacıyla yargısal, dinsel ve siyasal anlamda kendine özgü bir model olarak ortaya koymaktadır. Komisyon çalışmaları esnasında intikam ve nefret söylemlerinin yerine diyalog ve uzlaşma gibi yeni toplumsal erdemler vurgulanmış ve toplumsal bir bilinç oluşması hedeflenmiştir. Böylece, Komisyon'un var olanın ötesinde yeni bir şiddet dalgasına neden olacağı yönündeki kaygılar temelsiz çıkmıştır.

Çalışmalarını 1998 yılının yaz ayında tamamlayan Komisyon, elde ettiği bilgiler sonucunda 3500 sayfalık beş ciltlik bir rapor yayınladı. Komisyon, sahip olduğu af yetkisinin genel bir af hâlini almaması için çalışmalarını dikkatli bir şekilde gerçekleştirdi. Bu kapsamda af talebi, Mayıs 1960 ile Aralık 1993 tarihleri arasında işlenmiş siyasi temelli suçları kapsamaktaydı. Bu kriterlerin yanı sıra af talebi için en geç Temmuz 1997 tarihine kadar başvurulması gerekmektedir. Af talebi ile Komisyon'a 7060 dilekçe verildi (Sancar, 2007: 244-245). Bunlardan 849'u kabul edilirken 5.392 tanesi ise reddedildi (Hakikat Adalet ve Hafıza Merkezi, 2014: 94).

Komisyon'un hazırladığı nihai raporda yapılan tespit ve tavsiyelere başkan Mandela ve birçok önemli isim tam destek verdi. Raporda yaşanan hak ihlallerinden sorumlu failerin isimlerine detaylıca yer verildi. Komisyon çalışmaları sonucunda üç temel noktada tavsiyelerde bulundu. Bunlar; mağdurlara yönelik maddi ve manevi tazminat adı altında altı yıl boyunca her ay 3500 dolar tazminat ödenmesi, kutuplaşmış toplumu bir arada yaşamaya mümkün hale getirmek için her türlü ayrımcılığa son verilmesi ve af talepleri uygun görülmeyen failerin yargılanmalarının devam ettirilmesi şeklindedir (Hakikat Adalet ve Hafıza Merkezi, 2014: 94). Rapordan da yola çıkarak Komisyon'un hakikatin ortaya çıkarılması yönünde oldukça başarılı işlere imza attığı söylenebilir. Komisyon çalışmaları Güney Afrika halkının gerçek bireysel öyküler ile yüzleşmesine olanak sağlamıştır. İnsanların yıllar boyunca yaşadıkları ayrımcılıklar ve acılar ciddiye alınmaya başlanmış ve bu temelde saygınlıklarının ve onurlarının iade süreci başlatılmıştır.

Sonuç

Geçmişte yaşanan insan hakları ile ilişkili olarak 'hatırlamak' çerçevesinden geçmişle hesaplaşılacağı gibi, 'unutmak' üzerinden de bir gelecek inşa edilebilmektedir. Toplumlar, geçmişte maruz kaldıkları ağır insan hakları ihlalleri ile hesaplaşırken bu yaklaşımlardan biri üzerinden geleceklerini inşa etmektedirler. Ancak bu makalede, Güney Afrika'daki Apartheid rejimi süresince yaşanan hak ihlalleri ile hesaplaşmak için yepyeni bir modelin ele alındığı ortaya çıkarılmıştır. Hatırlamak ve unutmak kavramlarının yanı sıra onarıcı adalet yaklaşımı referans alınarak 'anlamak' kavramı bu makalede açıklayıcı terim olarak kullanılmıştır.

Apartheid rejiminin iktidarda olduğu 1948-1994 yılları arasında yaşanan hak ihlalleri ile hesaplaşma adına intikam ve nefret duyguları bir kenara bırakılmış ve bu temelde hakikat ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda çalışmalar yürüten Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu, fail ile mağdurun bir arada olduğu açık oturumlar düzenleyerek yaşananları tüm ülkeye duyurmayı başarmıştır. Komisyon'un gerçekleştirdiği açık oturumlar, radyo ve televizyonlar üzerinden tüm halkın erişim sağlayabileceği bir gerçeklik hâline gelmiştir. Böylelikle, yaşanan acı gerçekler tüm toplum tarafından öğrenilmeye başlanmış ve acı evrensel bir hâl almıştır.

Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun sahip olduğu affetme yetkisi, çalışmaların işleyiş sürecinde belirgin olmuştur. Yani Komisyon, geçmişle hesaplaşma sürecini intikam almak için kullanmamış aksine hakikati ortaya çıkarmak için araç olarak görmüştür. Failerin halka açık bir şekilde ifade vermesi ve gerçekleri söylemesi karşılığında af edilebilmeleri bu durumu net olarak ortaya çıkarmıştır.

Sonuç olarak Güney Afrika, çok uzun yıllar boyunca ırk temeline dayalı ırkçı politikalar ile yönetilmiş bir ülke olarak dünya tarih sahnesinde yerini almıştır. Ancak, ırkçı sistem döneminde yaşananlar kadar o sistemle hesaplaşma süreci de bir o kadar önemlidir. Komisyon çalışmaları sonucu hakikat büyük oranda ortaya çıkarılmış ve demokratik temeller üzerine kurulmuş bir ülke inşa edilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- Arendt, H. (1994). İnsanlık Durumu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Aydın, D. (2002). Uluslararası Ceza Hukukunun Gelişimi. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 51, 4, s. 131-167.
- Ayubi, A. (2023), "Apartheid policy in South Africa", International Journal of Science and Society, 5, 1, s. 124-131
- Bayram, D. & Doğan, D. (2018) Çatışmayı Kaydetmek: Arşivleri İnsan Hakları ve Toplumsal Mücadele, Sena Ofset Matbaacılık, İstanbul.
- Baytaz, A. B. (2013). Onarıcı Adalet'e Genel Bir Bakış. Journal of Istanbul University Law Faculty, 71, 1, s. 117-129.
- Bıçak, V. (2018). Onarıcı Adalet Yaklaşımıyla Ceza Adalet Sisteminin Yeniden İnşası. (Çevrimiçi), 10-11 Ocak 2018, <https://www.bicakhukuk.com/wp-content/uploads/2018/01/Vahit-B%C4%B1%C3%A7ak-2018-Adalet-%C5%9Euras%C4%B1-Tebli%C4%9F.pdf> (Erişim: 5. 03.2022).
- Boraine, A. (2005). Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu; Güney Afrika Deneyimi, Aram Yayıncılık, İstanbul.
- Braithwaite, J. (1998). "Restorative Justice", The Book Handbook of Crime and Punishment, der. Michael Tonry, New York, Oxford University Press.
- Büyüktavşan, H. Z. (2021). Güney Afrika'daki İrkçi Apartheid Rejimi: 1948-1994. Africana-İnönü Üniversitesi Uluslararası Afrika Araştırmaları Dergisi, 1, 1, s. 26-41.
- Christie, N. (1977). Conflicts as Property. The British Journal of Criminology, 7, 1, s. 1-15.
- Çeçen, A. (1990). Adalet Kavramı, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- Democratic Progress Institute (2013). Geçiş Dönemi Adaleti Önündeki Engeller ve Fırsatlar: Hakikat ve Uzlaşma Komisyonları, Demokratik Gelişim Enstitüsü, İngiltere.
- Dinçer, M. (2021). İnşacı Kuram Bağlamında Afrika'nın Siyasal Dönüşümünde Medya: Güney Afrika. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Egbatan, M. (2013). Nasıl Bir Barış Süreci: Geçiş Dönemi Adaleti ve Toplumsal Cinsiyet. Ankara Üniversitesi KASUM, 5, 2, s. 7-19.
- Elster, J. (2004) Closing the Books, Transitional Justice in Historical Perspective, Cambridge University Press, Cambridge.
- Erbaş, R. (2023). Modern Onarıcı Adalet Programlarının Temel Esasları Açısından Türk Ceza Muhakemesi Hukukundaki Uzlaştırmanın Değerlendirilmesi. Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2, 1, s.1179-1234.
- Gade, C. B. N. (2013). Restorative Justice and the South African Truth and Reconciliation Process. South African Journal of Philosophy, 32, 1, s. 10-35.
- Galma, A. (2019). Onarıcı Adalet Yaklaşımı ve Kavramsal Temelleri. Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 16, 1, s. 1-23.

- Gençoğlu, H. (2017). Güney Afrika'da Irkçılığın Tarihsel Kökenleri. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 11, 2, s. 79-120.
- Guelke, A. (2005), Rethinking the Rise and Fall of Apartheid: South Africa and World Politics, Macmillan Education UK, London.
- Gülener, S. (2012). Çatışmacı Bir Geçmişten Uzlaşmacı Bir Geleceğe Geçişte Adalet Arayışı: Geçiş Dönemi Adaleti ve Mekanizmalarına Genel Bir Bakış. Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi, 8, 32, s. 43-76.
- Gümüş, İ. (2020). Apartheid Döneminde Güney Afrika ve Uluslararası Çalışma Örgütü İlişkileri. Uluslararası Afro-Avrasya Çalışmaları Dergisi, 5, 10, s. 25-37.
- Hakikat Adalet Hafıza Merkezi (2014). Hakikat Komisyonları. Anadolu Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hayner, P. B. (2002). Unspeakable Truths: Facing the Challenge of Truth Commissions, Routledge, New York and London.
- Heinrich Böll Stiftung Derneği (2007). Geçmişin Yükünden Toplumsal Barış ve Demokrasiye, Geçmişle Hesaplaşma: Neden? Ne Zaman? Nasıl?, Sena Ofset Matbaacılık, İstanbul.
- Hermann, H. J. Donald, "Restorative Justice and Retributive Justice: An Opportunity for Cooperation", Seattle Journal for Social Justice, C.16, S.1. (2017), ss. 71-103.
- International Center for Transitional Justice, "What is Transitional Justice?" <https://www.ictj.org/what-transitional-justice> (Erişim: 01.08.2024).
- Karaağaçlı, A. & Turgut, Ü. (2019). Güney Afrika'da Yerli Halkın Irkçılıkla Mücadelesi. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi, 43, s. 1-7.
- Karadağ, E. (2021). Apartheid Rejiminden İmtiyazlı Siyah Azınlığa: Güney Afrika'nın Açmazları. (Çevrimiçi), 26 Temmuz 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/apartheid-rejiminden-imtiyazli-siyah-azinliga-guney-afrika-nin-acmazlari/2314264> (Erişim: 10.03. 2022).
- Karavaşan, M. (2010). Irkçılık Cehennemi; Güney Afrika'da Apartheid Uygulaması, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Kurtz, L. R. (2010), The Anti-Apartheid Struggle in South Africa (1912-1992), International Center on Nonviolent Conflict, https://www.nonviolent-conflict.org/wp-content/uploads/2016/02/kurtz_south_africa.pdf (Erişim: 29.07.2024).
- Leebaw, P. (2003). Legitimation or Judgment? South Africa's Restorative Approach to Transitional Justice. The University of Chicago Press Journals, 36, 1, s. 23-5.
- Leod, L. M. (2015). Reconciliation through Restorative Justice: Analyzing South Africa's Truth and Reconciliation Process. <https://www.beyondintractability.org/library/reconciliation-through-restorative-justice-analyzing-south-africas-truth-and-reconciliation> (Erişim: 20.07.2022).
- Mahlauli, M. B., Salani, E. ve Mokotedi, R. (2015), Understanding Apartheid in South Africa through the Racial Contract, International Journal of Asian Social Science, 5, 4, s. 203-219.

- Marshall, T. F. (1998). Restorative Justice an Overview, Research Development and Statistics Directorate, United States of America.
- Meadow, M. C. (2007). Restorative Justice: What is It and Does It Work?, The Annual Review of Law and Social Science, 3, 1, s. 161-187.
- Ören, T. (2012). Apartheidten Siyah Ekonomik Güçlendirmeye Güney Afrika: Sermaye Birikiminin Tarihselliğinden Irk ve Sınıfın Yeniden Eklemlenmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özcan, İ. (2022). Barışın Tesisi Aşamasında Geçiş Dönemi Adaleti ve Hakikat Komisyonları: Arjantin ve Şili Örneği, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 10, 2, s. 221-252.
- Özer, E. (2017). Sistematik Irkçılık: Apartheid, Tarih Aklı. (Çevrimiçi), 15 Mayıs 2020, <https://www.tarihakli.com/sistematik-irkcilik-apartheid/> (Erişim: 15.03.2022).
- Özyiğit, Ö. A. (2009). Türkiye’de Uzlaşma Kurumunun Yasal Çerçevesinin ve Uygulamasının Onarıcı Adalet Prensipleri ile Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Restorative Justice Exchange (2005). What is Restorative Justice?. <https://www.d.umn.edu/~jmaahs/Correctional%20Assessment/rj%20brief.pdf> (Erişim: 18.04.2022)
- Restorative Justice Exchange (2022). Three Core Elements of Restorative Justice. <https://restorativejustice.org/what-is-restorative-justice/three-core-elements-of-restorative-justice/> (Erişim: 16.05.2022).
- Sancar, M. (2007). Geçmişle Hesaplaşma, Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Schlink, B. (1997). Okuyucu, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şen, F. (2021). Etnisite Dış Politika İlişkisi: Apartheid Dönemi Güney Afrika Cumhuriyeti 1948-1994. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu.
- Tabata, I. B. (1959). Education For Barbarism- Bantu(Apartheid) Education in South Africa, Unity Movement of South Africa, London.
- Teitel, R. G. (2003). Transitional Justice Genealogy, Harvard Human Rights Journal, 16, s. 69-94.
- Teitel, R. G. (2014). Globalizing Transitional Justice: Contemporary Essays, Oxford University Press, United Nations.
- Tokdemir, S. (2017). Ceza Adaleti Sistemine Yeni Bir Yaklaşım: Tamamlayıcı Bir Sistem Olarak “Onarıcı Adalet” Mekanizması. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 21, 1-2, s.75-114.
- Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report (1998). Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report. 29 Ocak 1998 (Çevrimiçi), <https://www.justice.gov.za/trc/report/finalreport/Volume%201.pdf> (Erişim: 15.05.2022)

- Tural, N. (2012). Güney Afrika'da Neler olmuştu. (Çevrimiçi), 14 Mayıs 2020, <https://t24.com.tr/haber/guney-afrikada-neler-olmustu-1,219930> (Erişim: 15.04.2022).
- Uludağ, Ş. (2011). Onarıcı ve Cezalandırıcı Adalet: Paradigma Değişikliğini Tetikleyen Şartlar, Polis Bilimleri Dergisi, 13 4, s. 127-151.
- United Nations (1965). International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial> (Erişim: 23.05.2022).
- United Nations (1973). International Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid. [https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.10 International%20Convention%20on%20the%20Suppression%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Apartheid.pdf](https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.10%20International%20Convention%20on%20the%20Suppression%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Apartheid.pdf) (Erişim: 3.05.2024).
- United Nations (2006). Handbook on Restorative Justice Programmes. [https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Handbook on Restorative Justice Programmes.pdf](https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Handbook_on_Restorative_Justice_Programmes.pdf) (Erişim: 5.03.2022).
- Zehr, H. (1990). Changing Lenses: A New Focus for Crime and Justice, Scottdale, PA: Herald Press.